

РОЛЬ ХРИСТИЯНА РАКОВСЬКОГО У РОЗРОБЦІ ПОЛІТИКИ СРСР ЩОДО ФРАНЦІЇ (ГРУДЕНЬ 1923 – ОСІНЬ 1924 РР.)

Ярослав Шкабура

Заступник директора Центра болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова, аспірант кафедри нової та новітньої історії історичного факультету, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, ya.shkabura@gmail.com, ORCID 0000-0003-1541-9317.

Зазначено важливість Франції у зовнішній політиці СРСР. Виявлено, що в грудні 1923 р. Х. Раковського було призначено вести «французькі справи», що він і робив до осені 1924 р., коли успішно пройшли неофіційні франко-радянські переговори щодо відновлення дипломатичних відносин. Виділено два основні типи стратегій, які пропонував та, за можливості, – впроваджував, Х. Раковський: з одного боку – рішучість та жорсткість (економічний та політичний тиск на Париж ззовні: відкликання торгового представництва СРСР, демонстративне зближення з Англією та можливість відновлення російсько-англо-німецького союзу і т.п.), з іншого – дипломатичність та тактовність (намагання встановити зв'язок і заручитись підтримкою низки представників французького політикуму, при цьому – не втручаючись безпосередньо у внутрішні справи Третьої Республіки, а лише надаючи консультативну допомогу своїм союзникам). Можна зробити висновок, що Х. Раковський, офіційно перебуваючи у цей час на посаді повпреда СРСР у Лондон, відіграв достатньо велику роль у розробці та впровадженні політики Москви щодо Франції і що завдяки активним та рішучим діям Х. Раковського Третя Республіка визнала Радянський Союз.

Ключові слова: Християн Раковський; дипломатія; СРСР; зовнішня політика; Франція; франко-радянські відносини.

THE ROLE OF CHRISTIAN RAKOVSKY IN DEVELOPING OF SOVIET POLICY TOWARD FRANCE (DECEMBER 1923 - AUTUMN 1924)

Yaroslav Shkabura

Deputy Director of the M. Drinov Center for Bulgarian and Balkan Studies, post-graduate student of the Department of Modern and Contemporary History of the Faculty of History, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine, ya.shkabura@gmail.com, ORCID 0000-0003-1541-9317.

Ch. Rakovsky's activity in relation to the Third Republic is still poorly studied. The removal of the "Secret" tag and the opening of access to previously closed archival materials allowed us to analyze the role of this Soviet political and diplomatic figure in the context of the Franco-Soviet relations. The article states the importance of France in the foreign policy of the USSR. It revealed that the first suggestions Ch. Rakovsky began to actively express in December 1923, in the same period, he was appointed to lead "French affairs", which he did until the autumn of 1924, when successfully passed the informal Franco-Soviet negotiations on the resumption of diplomatic relations. There are two main types of strategies proposed and, if possible, implemented by Ch. Rakovsky: on the one hand, determination and rigidity (economic and political pressure on Paris from the outside: recall of the trade mission of the USSR, demonstrative rapprochement with Britain and the possibility of restoring a wider Russian-English-German alliance, etc.), on the other hand - diplomacy and tactfulness (desire to establish a connection and enlist the support of a number of French politicians, without interfering directly in the internal affairs of the Third Republic, providing only advice to their allies). It can be concluded that Ch. Rakovsky, officially serving as the

plenipotentiary of the USSR in London, played a fairly large role in the development and implementation of Moscow's policy regarding Paris, and thanks to the active and decisive actions of Ch. Rakovsky, the Third Republic recognized the Soviet Union.

Keywords: Christian Rakovsky; diplomacy; the USSR; foreign policy; France; Franco-Soviet relations.

Починаючи з кінця ХХ сторіччя, ім'я видного радянського політичного діяча та дипломата, болгарина Християна Георгійовича Раковського, що став жертвою сталінських репресій, не зникає з порядку денного наукових дискусій. Нові, більш глибокі дослідження його біографії стали можливими з відкриттям доступу до раніше закритих архівних матеріалів. Зростання інтересу до цієї постаті цілком закономірне, адже Х. Раковському довелося не лише очолювати уряд УСРР упродовж 1919–1923 рр., а й представляти Москву на міжнародній арені в один з найскладніших періодів – у перші роки існування СРСР. І радянський повноважний представник домігся у цій сфері багатьох позитивних зрушень. Для СРСР було необхідно не тільки досягти визнання свого існування, але й налагодити зв'язки з найвпливовішими державами Європи й вирішити з ними фінансові питання, зокрема долю величезних кредитних заборгованостей царської Росії. Х. Раковський працював над цими завданнями спочатку в Англії (1923–1925 рр.), а потім – у Франції (1925–1927 рр.).

Архівні документи свідчать: ще до призначення на посаду в Париж, Х. Раковський з кінця 1923 р. брав активну участь у виробленні зовнішньополітичної стратегії СРСР стосовно Третньої Республіки, пропонуючи та впроваджуючи свої концепції (які, звісно, постійно погоджував з політичним керівництвом). Дослідження ідей цього державного та дипломатичного діяча щодо франко-радянських відносин на початку його дипломатичної кар'єри, які передували неформальним переговорам про визнання Францією СРСР (за участю радянського повпреда у Лондоні), допоможе краще зрозуміти зовнішню політику Радянського Союзу на етапі становлення цієї держави, офіційна історіографія якої протягом багатьох десятиліть була тенденційна, заідеологізована, а інколи й утаємничена та навмисно сфальсифікована.

Спеціальних досліджень про роль Х. Раковського у розробці політики СРСР стосовно Франції ані в радянській, ані в зарубіжній чи вітчизняній історіографії немає. Безперечно, існує цілий ряд робіт (до прикладу – за авторством В. Б. Гаріна (Garin, 2010), Н. В. Загладіна (Zagladin, 1990), В. А. Шишкіна (Shishkin, 1991) та ін.), у яких детально та ґрунтовно розглядається питання зовнішньої політики СРСР у 1920-х роках. Проте всі ці історичні нариси, як правило, показані через конкретні її напрями або очільників дипломатичних відомств. Як правило, у затінку історії залишаються представники Радянського Союзу за кордоном, оперативна інформація від яких впливала на розробку зовнішньополітичної стратегії Москви. Ролі Х. Раковського побіжно торкалися лише декілька науковців. Серед них відзначимо двох французьких дослідників. Так, Франсіс Конт у своїй двотомній праці (Conte, 1975), достатньо детально описавши життєвий шлях Х. Раковського, наголошує на позиції повпреда СРСР щодо діяльності прем'єр-міністра Третньої Республіки Раймона Пуанкаре, а також – ставлення останнього до СРСР і франко-радянських відносин як таких. На противагу Ф. Конту, його колега П'єр Бруе (Broué, 1996) звертає увагу на позиції французького державного та політичного діяча, лідера радикалів Едуарда Ерріо, котрий замінив на посаді Р. Пуанкаре, щодо можливого зближення між Парижем та Москвою, а також його зв'язки з представником СРСР у Лондоні. Болгарський науковець Філіп Панайотов (Panayotov, 2003) робить цікавий екскурс активності Х. Раковського у Франції у період травня-жовтня 1924 р., звертаючи увагу на вплив радянського повпреда у Лондоні на долю Р. Пуанкаре та долю російського флоту, який вивів з Криму один з лідерів Білого руху П. М. Врангель. У колективних ґрунтовних біографічних роботах українські та американські дослідники Г. Й. Чернявський, М. Г. Станчев, В. А. Головко і М. В. Тортіка (Лобанова) (Golovko et al., 1994; Chernyavskiy et al., 2014) приділили певну увагу налагодженню у першій половині 1924-го р. зв'язків між Х. Раковським та французьким політикумом. При цьому науковці спеціально наголошують на агентах «товстуні» – одному з головних інформаторів представника СРСР у Лондоні, що допомагав радянському повпреду

проводити неформальні переговори та домовлятися про зустрічі з різними європейськими громадянськими та державними діячами.

Основна частина інформації нами виявлена у Російському державному архіві економіки (RGAE a, b) та Російському державному архіві соціально-політичної історії (RGASPI a, b) (у фондах Народного комісара закордонних справ СРСР Г. В. Чичеріна й заступника Народного комісара закордонних справ СРСР М. М. Литвинова, у низці доповідей Х. Раковського до НКЗС, Міністерства економіки та членам Політбюро). Спираючись на архівні матеріали та інші джерела, була поставлена мета оцінити загальний внесок радянського повпреда у Лондоні у поліпшення франко-радянських відносин у період від грудня 1923 до осені 1924 року.

Не має сенсу переказувати на загал добре вивчену біографію Х. Раковського, проте потребує пояснення його залучення радянським керівництвом до французьких справ й, зрештою, призначення на посаду повпреда СРСР у Франції.

Вперше Християн Раковський побував у Франції в 1891 р., після того – дуже часто туди приїздив; у період з 1894 по 1897 рр. він там навчався та працював над дисертацією, зав'язавши дружбу з цілою плеядою французьких політиків соціалістичного спрямування. Позитивний імідж, який вдалося йому створити, глибоке знання французької мови та культури, зв'язки та контакти в різних політичних та соціальних колах зумовили залучення Х. Раковського до практичних кроків щодо визнання СРСР та відновлення дипломатичних відносин між Москвою та Парижем. Ще 24 грудня 1923 року, лише через декілька місяців після його призначення на посаду повпреда СРСР у Лондоні, прізвище болгарина з'являється у офіційному листуванні керівництва Радянського Союзу як «компетентної особи» для підготовки можливих франко-радянських переговорів. Так, Г. Чичерін написав Генеральному секретарю ЦК РКП(б) Й. Сталіну що, безперечно, «серйозні офіційні переговори» у цьому напрямку «мають бути підготовлені» (RGASPI b, 87). Але, як зазначив Народний комісар закордонних справ СРСР, зустрічатись лише для того, щоб «по обидва боки яскраво виявити протилежні програми» і потім посваритись та роз'їхатися – «це у нинішній ситуації ні до чого» (RGASPI b, 87). Тільки надійній людині можна було довірити настільки важливе завдання, як підготовка до можливих переговорів. І таку людину Г. Чичерін вбачав саме у Х. Раковському. Безперечно, були деякі ризики: наприклад, в Парижі зустрічалось негативне сприйняття його діяльності під час світової війни. Але, на переконання Народного комісара закордонних справ СРСР, на загал ці тенденції не мали суттєвого впливу (RGASPI b, 88).

Тому в дуже стислий термін «французькі справи» перейшли до Х. Раковського. Трохи більше ніж за тиждень, 2 січня 1924 року Г. Чичерін направив йому дані щодо деяких інформаторів та контактних осіб у Франції, їх завданнях та навіть вартість платні (RGASPI c, 97). Найголовнішого серед згаданих у цьому листі звали «Alexandre Dupont, тепер JJ (Jabert)». У своїх подальших доповідях радянській повпред у Лондоні не раз згадував, що отримав ту чи іншу інформацію саме від JJ (Ж.Ж.) (як приклад – травень 1924 р. (RGAE b, 127) і т.д.). Дослідники виділяють ще двох інформаторів, з якими Х. Раковський мав регулярні контакти – «Товстуна» та «Графа» (Chernyavskiy et al., 2014, 285). Проте справжні прізвища, які були сховані за цими псевдонімами, наразі виявити не вдалося. Одним із завдань радянських спецслужб (як Григорович, Алексєєв та Бітнер), котрі відтепер також мали щільно співпрацювати з представником СРСР у Лондоні, стало «отримувати від JJ систематичні висвітлення тієї або іншої галузі» (RGASPI b, 97). На рік за таку роботу французькому інформатору платили 5 тис. франків. Ще одного француза, Дю Шапле, Г. Чичерін згадував як «вельми нам корисного» та радив налагодити з ним «більш постійний контакт» (RGASPI b, 97).

Не дивлячись на те, що формально Х. Раковський отримав завдання від керівництва СРСР працювати над питанням налагодження франко-радянських відносин лише у кінці грудня 1923 р. – на початку січня 1924 р., свої ідеї щодо розробки нової дипломатичної стратегії Москви по відношенню до Франції він артикулював і раніше. Так, у документі з грифом «Таємно» від 5 грудня 1923 р. М. Литвинов інформував членів Колегії НКЗС, що Х. Раковський ставить питання про необхідність переглянути взаємодію з Парижем. Повпред у Лондоні, спираючись на доповідь М. І. Скобелева, який у французькій столиці опікувався питаннями торгівлі з Третьою Республікою, підкреслив: не зважаючи на майже

два роки ділових контактів, Франція «продовжує відмовляти нам у найелементарніших гарантіях в наших економічних відносинах» (RGASPI с, 64). Як приклад наводилась відмова прем'єр-міністра Р. Пуанкаре гарантувати недоторканність фонду російського держбанку у Третій Республіці. В такій ситуації Х. Раковський запропонував обміркувати весь необхідний комплекс заходів для того, щоб ефективно натиснути на французький уряд та досягти позитивних зрушень. Одним з можливих кроків мала стати передача «паризьких справ» по лінії Концесійного Комітету в Лондон, а також використання передвиборчої кампанії у Франції, в якій бажано було «підтримати ... прихильників зближення з СРСР» (RGASPI с, 64), не розкриваючи можливих форм і методів такої підтримки.

Розглядаючи останню тезу, варто нагадати, що повпред у Лондоні мав давні контакти з французьким політикумом, особливо – з французькими комуністами, які неодноразово публічно виступали за офіційне визнання Парижем Радянського Союзу та відновлення дипломатичних та економічних відносин з ним. Х. Раковський підтримував постійний зв'язок з одним із лідерів Французької комуністичної партії (ФКП), депутатом парламенту, редактором газети «L'Humanité» Марселем Кашеном, отримуючи через нього важливі відомості стосовно внутрішніх справ Третьої Республіки. Цей канал та спілкування з іншими політиками та інформаторами дозволяло радянському дипломату постійно надсилати у Москву аналітичну інформацію стосовно Франції.

Навзаєм Х. Раковський також завжди намагався допомогти своїм союзникам. До прикладу – у доповіді М. Литвинову від 21 травня 1924 р. він описав деякі зміни в політичному становищі Третьої Республіки, перш за все – зміцнення позицій ФКП, якій радянський повпред у Лондоні через М. Кашена дав кілька порад щодо подальших дій, зокрема про необхідність «створити хороший технічний секретаріат парламентської групи» (RGAE b, 126). Варто зауважити, що по відношенню до Французької комуністичної партії Х. Раковський часто-густо обмежувався лише порадами та обміном інформацією, якщо не було інших конкретних директив із Москви. Він остерігався нав'язувати ті чи інші комбінації, побоюючись, що така тактика призведе до занепаду комуністичних партій й до розкладання Радянського Союзу як держави (RGASPI a, 147).

Криза французьких урядів, які у той період дуже часто змінювали один одного, підштовхували радянського повпреда у Лондоні до ідеї заручитись, крім комуністів, широкою політичною підтримкою інших політичних сил з метою пришвидшити визнання Радянського Союзу Францією. На цьому напрямку Х. Раковський мав деякі успіхи. Дипломат через «Товстуну» зміг дізнатись, що один із лідерів французьких соціалістів, Арістид Бріан, котрий до 1924 року вже чотири рази обіймав посаду прем'єр-міністра Франції і який розглядав можливу перспективу незабаром знову очолити уряд як цілком реальну, на запитання стосовно можливого визнання Францією Радянського Союзу не забажав розмовляти. Проте на питання «Як він ставиться до визнання Росії Англією?» А. Бріан відповів: «Спритно зіграно, але ми теж можемо так зробити» (RGASPI a, 147). Через того ж «Товстуну» інший «французький діяч», справжнє ім'я якого Х. Раковський також не розкриває, у лютому 1924 р. висловив бажання особисто зустрітись з радянським представником у Лондоні. Виходячи з того, що на той час назрівала чергова політична криза, і в Парламенті активно шукали гасло, «яке б змогло об'єднати соціалістів, радикалів та навіть комуністів». Таким гаслом розглядалося саме визнання СРСР, тому діяч бажав зустрітись особисто, щоб знати, «чи може він, у випадку перемоги їхньої партії, отримати окремі запевнення з нашого боку» (RGASPI a, 147).

З наближенням парламентських виборів у Франції активність Х. Раковського лише зростала. У квітні 1924 р. відбулася важлива зустріч з видатним діячем Соціалістичної партії Третьої Республіки Жаном Лонге. Під час розмови той запевняв, що «докладе всіх зусиль для успішного проведення передвиборчої агітації на користь визнання СРСР» (Chernyavskiy et al., 2014, 254). На початку наступного місяця дипломат дав розлоге інтерв'ю, де виголосив справжній «обвинувальний вирок» щодо політики Р. Пуанкаре, у якому він вбачав «найбільш наполегливого і запеклого ворога СРСР, організатора, консультанта, друга і захисника всіх рухів, ворожих до першої держави робітників» (Conte, 1975, 565). Фактично, саме останнього повпреда СРСР у Лондоні звинуватив у гальмуванні встановлення франко-радянських відносин. Деякі дослідники навіть висловлюють думку, що безпосередньо Християн Раковський, використавши свої зв'язки у Третій Рес-

публіці, стояв за «відстороненням від влади» Пуанкаре (Panayotov, 2003, 414). Ми допускаємо, що радянський дипломат міг намагатись якось впливати на ситуацію, проте цей вплив не був вирішальним: втрата Пуанкаре своєї посади була викликана перш за все провалом окупації Руру*.

Наприкінці травня 1924 р. Х. Раковський отримав листа від лідера французьких радикалів Едуарда Ерріо – дуже люб'язний за своїм змістом як по відношенню до самого адресата, так і до Радянського Союзу. Автор підкреслив: «Я пристрасно бажаю бути корисним російському народу. Завдання для мене буде важке, але воно може бути полегшено, якщо з самого початку ми поставимо наші відносини під знак найлояльнішої сердечності» (RGAE b, 88). Забігаючи наперед, відзначимо: стратегічний розрахунок Х. Раковського, який робив політичну ставку саме на Е. Ерріо, усіяло намагаючись налагодити з ним партнерські та дружні відносини, дуже швидко виправдався.

Завдяки власним інформаторам у кінці листопада – на початку грудня радянський повпред дізнався, що Р. Пуанкаре сильно занепокоєний можливістю політичного зближення СРСР з Англією (результатом якого стало офіційне встановлення Лондоном дипломатичних відносин з Москвою у першій декаді лютого 1924 р.) та перспективою створення російсько-англо-німецького союзу. Тому щодо питання про визнання Парижем Радянського Союзу повпред зайняв жорстку позицію, зазначивши: воно «прийде в результаті визнання нас з боку Англії. Ми набуваємо внаслідок визнання величезного політичного значення, Франція не зможе примиритися зі своєю ізолюваністю. І чим швидше і чим більше ми дамо відчуття Франції цю ізолюваність, тим сильніше буде у неї бажання примиритися з нами» (RGASPI a, 143). Розвиваючи цю думку, М. Литвинов запропонував заходи, які «посилять занепокоєння Пуанкаре і, можливо, змусять його шукати вихід зі своєї самотності у певному зближенні з нами» (RGASPI c, 64). Одним із таких заходів стала ліквідація торгового представництва СРСР у Парижі у січні 1924 р. Відповідне розпорядження було надіслано з Москви після арешту радянських товарів у Третій Республіці. В реалізації цієї ідеї активну роль відіграв Х. Раковський. Результати не змусили довго чекати. Вже на початку лютого того ж року радянський повпред у Лондоні, спираючись на своїх інформаторів та друзів у Франції, повідомив Г. Чичеріну, що подібний підхід безперечно став вдалим тактичним рішенням. «Скобелев розповідає, що до останньої хвилини французи не вірили, що ми серйозно збираємося йти з Парижа. Вони думали, що ми блефуємо. ... Без великих жертв ми здійснили дуже добру політичну демонстрацію, про яку говорить вся Франція і про яку – це найголовніше – будуть говорити ще більше під час виборів» (RGASPI a, 144).

Після ліквідації торгового представництва СРСР у Парижі на початку 1924 р. було введено ряд обмежень щодо доступу французьких кораблів до радянських портів. У відповідь уряд Третьої Республіки ввів свої контр-заходи. Обидві сторони зазнавали збитків. Серйозно страждали французькі підприємці. Саме тому до Х. Раковського, якого, вочевидь, тепер вже в Третій Республіці сприймали як неформального представника СРСР у Парижі, по різних приватним каналам почали надходити прохання передати в Москву пропозиції стосовно переговорів про скасування взаємних обмежень. Повпред у Лондоні переслав згадані пропозиції керівництву Радянського Союзу і вже 12 травня отримав відповідь від М. Литвинова. У ній вказувалось на те, що надіслані пропозиції «не походять від французького уряду» і що «ніяких офіційних переговорів у цій приватній справі французький уряд проводити не бажає», тому доручалося «пропозицію остаточно відхилити» (RGAE a, 120).

* Формально окупація Рурського регіону французькими та бельгійськими військами тривала з січня 1923 р. по серпень 1925 р. Офіційним приводом стало зменшення репараційних виплат Веймарською республікою. Пуанкаре хотів змусити Німеччину робити виплати в повних обсягах. На окупацію місцеве населення відповіло «пасивним спротивом», що завдавав Парижу серйозних економічних збитків: поставки вугілля припинились, сталі та чавуну – серйозно впали. Невпинно зростала кількість протестів. Вже восени 1923 р. з Руру була виведена більшість французьких військ. У результаті окупації по суті Пуанкаре не досяг жодної мети: навпаки, погіршення економічної ситуації у Франції призвело до політичної кризи та розвалу Національного блоку.

Вже після переходу «французьких справ» до Х. Раковського Г. Чичерін, звертаючись до радянського повпреда у Лондоні, особисто «переконливо просив» його «дуже обережно ставитися до французьких питань» (RGASPI b, 111). Проте, судячи з пропозицій останнього, він все ж частіше виступав не стільки за обережні, як за активні та рішучі дії. І це стосувалося не лише франко-радянських дипломатичних відносин, але й боротьби Москви проти своїх ідеологічних ворогів всередині Третьої Республіки. У зверненні до Г. Чичеріна від 9 червня 1924 р. з грифом «Дуже таємно» Х. Раковський підтримав ідею створення спеціальної газети в Парижі, яка була б там своєрідним рупором СРСР, зазначивши: «ніде так, як в Парижі, не доведеться нам боротися з запеклою білогвардійщиною» (RGASPI a, 156). Аргументів на користь такої тези було багато: наявність в столиці Франції багатьох білогвардійських організацій, газет і журналів, а також, й це мало суттєве значення – співчуття до них фактично у всіх колах суспільства. Тому радянський дипломат і виступав за рішучі й невідкладні дії. «Протидіяти, знешкодити – якомога більше і швидше необхідно» (RGASPI a, 156). При цьому Х. Раковський виказав готовність зустрітися з людиною з Москви, яку призначать займатись цим питанням, для координації дій.

20 вересня 1924 р. була створена французька комісія для вивчення умов визнання Францією Радянського Союзу. Її очолив Анатоль де Монзі* – давній друг Х. Раковського. Наприкінці жовтня між ними у місті Дувр пройшли неофіційні переговори щодо умов визнання, які незабаром й були проголошені. Ці зрушення у важливому для Москви питанні можна небезпідставно пов'язати з тією діяльністю, яку проводив Х. Раковський з грудня 1923 р., вміло комбінуючи різні підходи. З одного боку – рішучі дії на зовнішньополітичній арені, інколи – достатньо жорсткі, щоб продемонструвати непохитність позиції СРСР та підштовхнути Париж до визнання Радянського Союзу. Фактично Х. Раковський підтримував стратегію тиску на Францію, її залякування (зближенням з Англією та можливістю відновлення російсько-англо-німецького союзу). Проте стосовно внутрішніх справ Третьої Республіки – навіть якщо мова йшла про близьку за ідеологією Французьку комуністичну партію – у ці питання він намагався не втручатись, допомагаючи «товаришам» лише інформацією та порадами. Але перш за все він прагнув заручитись підтримкою різних політичних сил у питанні встановлення дипломатичних відносин між Парижем та Москвою. Для цього Х. Раковський особисто, через листування або довірених осіб, активно контактував з кількома провідними політиками Третьої Республіки, використовуючи свої знання французької культури та дипломатичного етикету для досягнення поставленої мети. Завдяки широкій мережі інформаторів та великій кількості знайомих у Франції радянський повпред у Лондоні постійно отримував свіжі повідомлення та новини про внутрішньополітичну ситуацію у Третій Республіці. Аналітику він пересилав у Москву, а звідти йому приходили відповідно скореговані директиви. Все це дозволило Радянському Союзу вибудувати достатньо ефективну, як для тієї ситуації, політику щодо Франції і здобути дипломатичну перемогу – 28 жовтня 1924 року дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Broué, P. 1996. Rakovsky ou la Révolution dans tous les pays [Rakovsky or the Revolution in all countries]. Fayard. 462 p. (In French)

Chernyavskiy, G. I. 2014. Zhiznenny put Khristiana Rakovskogo. Yevropeizm i bolshevizm: neokonchennaya duel [The life path of Christian Rakovsky. Europeanism and Bolshevism: unfinished duel]. Moscow: ZAO Izdatelstvo Tsentrpoligraf. 557 s. (In Russian)

Чернявский, Г. И. и др. 2014. Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль. Москва: ЗАО Издательство Центрполиграф. 557 с.

* Анатоль де Монзі (1876–1947) – французький політичний і громадський діяч, депутат парламенту (1909–1919, 1929–1940), сенатор (1920–1929); у 1925 і 1926 рр. – міністр фінансів і міністр громадських робіт Франції. Дружбу з Раковським зав'язав у другій половині 1890-х – першій половині 1900-х рр.

- Conte, F. 1975. Christian Rakovski (1873-1941). Essai de biographie politique [Christian Rakovsky (1873-1941). Political biography essay.]. Paris: diffusion H. Champion, 898 p. (In French)
- Garin, V. B. 2010. Slovo i delo: istoriya sovetskoy diplomatii (1917–1991) [Word and deed: the history of Soviet diplomacy (1917-1991)]. Rostov-on-Don: Feniks. 442 s. (In Russian)
- Гарин, В. Б. 2010. Слово и дело: история советской дипломатии (1917–1991). Ростов-на-Дону: Феникс. 442 с.
- Golovko, V. A. et al., 1994. Mezhdru Moskvoy i Zapadom: Diplomaticheskaya deyatelnost Kh. G. Rakovskogo [Between Moscow and the West: the diplomatic activity of Ch. G. Rakovsky.]. Kharkiv: Oко. 383 s. (In Russian)
- Головко, В. А. и др., 1994. Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского. Харьков: Око. 383 с.
- Panayotov, F. 2003. Zhivotat i smartta na Krastyu Rakovski [The Life and Death of Krastyu Rakovsky]. Sofia: Izdatelstvo "Zahariy Stoyanov". 555 s. (In Bulgarian)
- Панайотов, Ф. 2003. Животът и смъртта на Кръстю Раковски. София: Издателство „Захарий Стоянов“. 555 с.
- RGAE a. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv ekonomiki [Russian State Archive of Economics], f. 413, op. 2, d. 1775. (In Russian)
Российский государственный архив экономики, ф. 413, оп. 2, д. 1775.
- RGAE b. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv ekonomiki [Russian State Archive of Economics], f. 413, op. 2, d. 1816. (In Russian)
Российский государственный архив экономики, ф. 413, оп. 2, д. 1816.
- RGASPI a. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsialno-politicheskoy istorii [Russian State Archive of Social and Political History], f. 159, op. 2, d. 45. (In Russian)
Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 359, оп. 1, д. 8.
- RGASPI b. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsialno-politicheskoy istorii [Russian State Archive of Social and Political History], f. 159, op. 2, d. 46. (In Russian)
Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 159, оп. 2, д. 46.
- RGASPI c. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsialno-politicheskoy istorii [Russian State Archive of Social and Political History], f. 359, op. 1, d. 8. (In Russian)
Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 359, оп. 1, д. 8.
- Shishkin, V. A. 1991. Tsena priznaniya. SSSR i strany Zapada v poiskakh kompromissa (1924-1929 gg.) [Price of recognition. The USSR and the countries of the West in search of a compromise (1924-1929).]. St. Petersburg: Nauka. 437 s. (In Russian)
- Шишкин, В. А. 1991. Цена признания. СССР и страны Запада в поисках компромисса (1924–1929 гг.). Санкт-Петербург: Наука. 437 с.
- Zagladin, N. V. 1990. Istoriya uspekhov i neudach sovetskoy diplomatii [The history of successes and failures of Soviet diplomacy]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. 229 s. (In Russian)
- Загладин, Н. В. 1990. История успехов и неудач советской дипломатии. Москва: Международные отношения. 229 с.

Дата надходження статті у редакцію – 26.01.2019 р.